

พุทธปรัชญากับความหลุดพ้น

Buddhist Philosophy and Liberation

นางฉวีวรรณ สกุลสุพิชญ์^๑

Mrs. Chaveewan Sakulsupich

ดร. ปาลี พุทธรักษา^๒

Dr. Pali Buddharaksa

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นการศึกษาพุทธปรัชญากับความหลุดพ้น จากการศึกษาพบว่า พุทธปรัชญาเป็นหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา โดยอธิบายหลักคำสอนแต่ละหัวข้อด้วยวิธีการทางปรัชญา เช่น นิพพานหรือความหลุดพ้น เป็นต้น เป็นการศึกษาหลักคำสอนเรื่องนิพพานหรือความหลุดพ้นในพระพุทธศาสนา เพื่อต้องการสรุปหาความจริงที่เกี่ยวกับความมีอยู่จริงของนิพพาน พุทธปรัชญามีลักษณะรวม ๆ ๓ ประการ คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ซึ่งลักษณะของพุทธปรัชญาที่เป็นลักษณะแห่งคำสอนของพระพุทธเจ้าในพระไตรปิฎกซึ่งประกอบด้วยพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ข้อปฏิบัติที่ดำเนินไปสู่มรรค ผล นิพพาน การศึกษาปรัชญาแห่งความหลุดพ้นมี ๓ ประการ ได้แก่ ศึกษาในหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ ไตรสิกขา และสติปัญญา ๔ ผลแห่งการปฏิบัติช่วยให้จิตของผู้ปฏิบัติสามารถหลุดพ้นจากโลกวิสัยเข้าสู่โลกุตระภูมิรับกระแสนิพพานเป็นความหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะทั้งหลายจนกระทั่งการบรรลุความเป็นพระโสดาบันเป็นขั้นต้นตามลำดับไปจนถึงพระอรหันต์เป็นขั้นสูงสุด

คำสำคัญ พุทธปรัชญา, ความหลุดพ้น

---

^๑ นิสิตพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระไตรปิฎกศึกษา ภาควิชาพระพุทธศาสนา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

Ph.D. Candidate, Tipitaka Studies, Department of Buddhism, Faculty of Buddhism, Mahachulalongkrajavidyalaya University, E-mail.:Chaveewanaey@gmail.com.

^๒ หัวหน้าภาควิชาภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และกรรมการสำนักตำราและวิชาการ มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์

Head of Eastern Languages Subject Branch, Humanities Faculty, Chiang Mai University and Committee, Bureau of Textbook and Academic, Mahamakuta Rajavidyalaya foundation under Royal Patronage, E-mail.: baleeb@gmail.com.

Abstract

This Article is Buddhist Philosophy and Liberation. The result of study found that: Buddhist philosophy is a doctrine in Buddhism by explaining each doctrine with philosophical methods such as Nibbāna or liberation, etc., to study the doctrine of Nibbāna or liberation in Buddhism in order to summarize the truth about Nibbāna's existence. The Buddhist philosophy has three characteristics: Sīla: Samādhi: and Paññā: Which the nature of Buddhist philosophy that is characteristics of the teachings of the Buddha in the Tipitaka which consists of Vinayapitaka, Suttapitaka and Adhidhammapitaka. The practice that led to mak, the result of Nirvana, the study of the philosophy of salvation, there are three reasons: education in the noble Paths, The Threefold Training (*Tisikkhā*) and The Foundations of Mindfulness. The result of the practice helps the mind of the practitioner to escape from the world into the lush forest. The result is the liberation of all the desperate desires until reaching the initial sacredness of the order until an Arahant is the highest.

Keyword: Buddhist Philosophy, Liberation

๑. บทนำ

เมื่อพูดถึงปรัชญามักจะมีคนรับรู้และเข้าใจไปอย่างหลากหลายนัยยะ คือ มีทั้งความเข้าใจที่เป็นไปตามหลักวิชาการและความเข้าใจตามสัญชาตญาณที่รับรู้ต่อ ๆ กันมา ดังนั้น ปรัชญาจึงเป็นองค์ความรู้ที่ยังต้องเสาะแสวงหาคำตอบที่ถูกต้องตามหลักวิชาการต่อไปอีก ไม่เว้นแม้กระทั่งข้อถกเถียงในความเป็นปรัชญาของพระพุทธศาสนาที่มักเรียกติดปากกันว่า “พุทธปรัชญา” ก็ยังเป็นข้อโต้แย้งกันระหว่างนักการศานากับนักปรัชญาที่มีคำตอบที่แตกต่างกัน หมายความว่ามึนักปรัชญาบางส่วน โดยเฉพาะนักปรัชญาตะวันตกมองว่าพระพุทธศาสนาไม่ใช่ปรัชญา แต่มีบางส่วนโดยเฉพาะนักการศานาสมัยใหม่พร้อมยอมรับในความเป็นปรัชญาของ

ความเป็นปรัชญาจึงสามารถใช้ได้กับหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา และเมื่อยอมรับในหลักการดังกล่าวแล้ว การทำความเข้าใจในพุทธปรัชญาจึงควรเริ่มต้นในประเด็น ดังต่อไปนี้ คือ การรู้และเข้าใจในปรัชญาอินเดียทั้ง ๖ ลัทธิ นั้นยังไม่ถือว่าเพียงพอต่อความเข้าใจในปรัชญาอินเดียทุกระบบด้วยว่ายังมีปรัชญาอินเดียบางส่วนที่มีความแตกต่างจาก ๖ ลัทธินั้น โดยเฉพาะปรัชญาที่ปฏิเสธความมีอยู่ของพระเจ้าคือปรัชญาของพระพุทธเจ้านั่นเอง กล่าวคือพุทธปรัชญานับว่าเป็นปรัชญา

แห่งชีวิตของชาวอินเดียอีกสายหนึ่งที่มีบทบาทมีความสำคัญและมีความเป็นมาที่ยาวนาน พร้อมเป็นปรัชญาที่เต็มไปด้วยหลักทฤษฎีและการปฏิบัติที่สมบูรณ์แบบ

ส่วนเรื่องความหลุดพ้นเป็นปัญหาที่สำคัญและน่าสนใจมากที่สุดปัญหาหนึ่งของพระพุทธศาสนา เพราะความหลุดพ้นเป็นจุดหมายปลายทางที่พุทธศาสนาให้พุทธศาสนิกชนที่มุ่งเข้าไปให้ถึง เพื่อความดับไม่เหลือแห่งทุกข์และเพื่อความสุขเป็นนิรันดร อาจจะถูกกล่าวได้ว่าบรรดาคำสอนทั้งหมดของพระพุทธศาสนาต่างก็มีจุดหมายปลายทาง คือ ความหลุดพ้น ซึ่งเป็นจุดหมายจุดสุดท้ายนั่นเอง จึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจและพิจารณาว่าความหลุดพ้นในพุทธปรัชญามีความหมายและเป็นธรรมชาติอย่างไร เกี่ยวเนื่องในแง่อื่น ๆ ทางพุทธปรัชญาอย่างไรบ้าง ความหลุดพ้นอาจจะเป็นไปได้จริงเพียงไรหรือไม่ นั้นขึ้นอยู่กับวิสัยของมนุษย์จะสามารถเข้าถึงได้จริงหรือไม่ หากอยู่ในวิสัยของมนุษย์จะเข้าถึงความหลุดพ้นเช่นนั้นได้จริง พุทธปรัชญาได้วางแนวทางการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความหลุดพ้นไว้ตามลำดับขั้นตอน เช่นนั้นได้จริง และมนุษย์จะต้องดำรงชีวิตอยู่ในสังคมด้วยความหลุดพ้นมีคุณค่าต่อสังคม

๒. พุทธปรัชญา

คำว่า “พุทธปรัชญา” เป็นคำสองคำระหว่าง คำว่า “พุทธ” หมายถึง ท่านผู้ตรัสรู้แล้ว ผู้รู้ อริยสัจ ๔ อย่างถ่องแท้ ในที่นี้หมายถึง พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอนุพุทธะ^๓ และคำว่า “ปรัชญา” หมายถึง การแสวงหาความจริงอันสูงสุด (อันติมะ) เกี่ยวกับมนุษย์และโลกภายนอกตัวมนุษย์ ด้วยการให้เหตุผล^๔ เมื่อนำมารวมเป็นคำใหม่เป็นคำว่า “พุทธปรัชญา” หมายถึง หลักคำสอนเกี่ยวกับ สัจธรรม (ความจริง) จริยธรรม (หลักปฏิบัติ) บางประการของพระพุทธศาสนาที่นำมาศึกษาวิเคราะห์ด้วยการให้เหตุผลตามวิธีของปรัชญา^๕

พุทธปรัชญา หมายถึง ความรู้อันประเสริฐที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้ว หรือพุทธธรรม ความเป็นมาของพุทธปรัชญา พุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ และได้หล่อหลอมเป็นวิถีดำเนินชีวิตของคนไทย จึงเห็นควรให้พุทธปรัชญาการศึกษาเป็นปรัชญาการศึกษาที่มีพื้นฐานอยู่บนความเป็นไทย ผู้รู้ที่สนับสนุนให้พิจารณาปรัชญาการศึกษาไทยบนพื้นฐานของพุทธปรัชญา เช่น ศาสตราจารย์ ดร. สาโรช บัวศรี ท่านพุทธทาสภิกขุ พระเทพเวที พระราชวรมณี สุกฤษณ์ ศิวรักษ์ และเอกวิทย์ ณ ถลาง เป็นต้น พระพุทธเจ้าชี้ให้เห็นถึงความจริงหรือสัจธรรมในหลักไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง (คือความเป็นของไม่เที่ยง) ทุกขัง (คือความเป็นทุกข์) อนัตตา (คือความเป็นของไม่ใช่ตน)

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๒๖๘.

^๔ พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์), *พุทธปรัชญา*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๕๐.

^๕ พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์), *พุทธปรัชญา*, หน้า ๕๒.

พระพุทธเจ้าทรงอธิบายว่า โลกและชีวิตเป็นอนิจจังไม่มีอะไรแน่นอน มนุษย์จึงไม่ควรติดอยู่กับวัตถุหรือมุ่งแสวงหาแต่ความสุขทางวัตถุ เพราะชีวิตแท้จริงแล้วเป็นทุกข์ เพราะประกอบด้วยสิ่งต่าง ๆ อันเป็นของไม่เที่ยง คือ ชั้น ๕ ได้แก่ รูป (คือ ร่างกาย รวมทั้งคุณสมบัติและพฤติกรรมทั้งปวง) เวทนา (คือ อารมณ์ทุกข์และสุขของมนุษย์ สัญญา (คือ การเรียนรู้ ความจำ) สังขาร (คือ องค์ประกอบทางจิตที่คอยปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่ว ได้แก่ เจตคติ ค่านิยม ความตั้งใจ ความสนใจ ซึ่งประกอบกันขึ้นเป็นแรงขับให้มีการกระทำ) และวิญญาน (คือ การรับรู้เกิดจากประสาทสัมผัสโดยตรง) มนุษย์เป็นอนัตตา คือ ไม่มีตัวตนที่แท้จริงที่เห็นว่าเป็นตัวตนอยู่ ก็เพราะว่าองค์ประกอบทั้ง ๕ มารวมกันอยู่ในกระแสแห่งการเกิดดับ ซึ่งเป็นไปตามหลักกฎจสุมุขปาธ คือ ทุกสิ่งทุกอย่างอยู่ในกฎเหตุและผลหรือเป็นบ่อเกิดแห่งทุกข์ นี่คือ หลักธรรมที่เกิดขึ้นจากธรรมชาติที่มีเหตุและผลอยู่ในตัวของมันเอง

พุทธปรัชญา เป็นปรัชญาที่ค้นพบโดยพระพุทธเจ้า เป็นปรัชญาที่ตระหนักในความจริงที่เรียกว่า “สัจธรรม” อันเป็นกฎธรรมชาติซึ่งมีอยู่ในโลก ไม่มีสิ่งใดมาบันดาลให้เป็นไป จึงเรียกว่า “ธรรมชาตินิยม” แต่บางลัทธิอาจจะมองพุทธปรัชญาเป็นสุขนิยมบ้าง อสุขนิยมบ้าง จะเป็นจริงหรือไม่ควรศึกษาไตร่ตรองดูให้ถ่วงถ่วงด้วยเหตุผลและด้วยวิญญานของวิญญานก่อน การจะเชื่ออะไรว่าเป็นจริงควรใคร่ครวญพิจารณาด้วยเหตุผลด้วยปัญญาของตน ดังกาลามสูตรหรือเกสปุตตยสูตร ว่า

- ๑) อย่าปลงใจเชื่อโดยฟังตามกันมา
- ๒) อย่าปลงใจเชื่อสืบต่อกันมา
- ๓) อย่าปลงใจเชื่อเล่าลือกัน
- ๔) อย่าปลงใจเชื่ออ้างตำราหรือคัมภีร์
- ๕) อย่าปลงใจเชื่อด้วยการอ้างเหตุผลทางตรรกะ (การคิดเอาเอง)
- ๖) อย่าปลงใจเชื่อเพราะการอนุমান
- ๗) อย่าปลงใจเชื่อด้วยการคิดตรงตามแนวเหตุผล
- ๘) อย่าปลงใจเชื่อเพราะเข้าได้กับทฤษฎีที่พินิจไว้แล้ว
- ๙) อย่าปลงใจเชื่อเพราะการมองเห็นรูปลักษณะน่าจะเป็นไปได้
- ๑๐) อย่าปลงใจเชื่อเพราะนับถือว่าท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา^๖

พุทธปรัชญาช่วยในการพัฒนาชั้น ๕ กล่าวคือเพื่อให้ความโง่เขลาของมนุษย์ที่เข้าไปศึกษาในเรื่องความจริงนั้น ๆ การศึกษาช่วยพัฒนาสังคมให้ร่มเย็นเป็นสุข เนื่องจากสังคมไทยในปัจจุบันเป็นสังคมที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกันและใช้ปัญญาในการแก้ปัญหาซึ่งถ้าเข้าใจพุทธปรัชญาในไตรลักษณ์ อิทธิบาท ๔ อริยสัจ ๔ และอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นต้น แล้วก็จะเข้าใจสังคมได้ดีขึ้นและไม่ตกใจไปกับการเปลี่ยนแปลงในสังคม การศึกษาพุทธปรัชญาดังกล่าวจะช่วยให้นักศึกษาเข้าใจและ

^๖ อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๖๖/๒๕๗.

ก่อให้เกิดสิ่งต่าง ๆ เพื่อดับทุกข์ทั้งปวงให้หมดสิ้น เพื่อส่งเสริมศีลธรรมทุกชั้นตอนแห่งวิวัฒนาการของมนุษย์ และเพื่อให้เกิดความรับผิดชอบต่อสังคม คือ จัดความเห็นแก่ตัวและร่วมมือกันเสริมสร้างสันติสุขในชุมชนและในโลก

หลักพุทธปรัชญาจึงเป็นหลักคำสอนที่เกี่ยวกับความจริง (สัจธรรม) และหลักปฏิบัติ (จริยธรรม) บางประการของพระพุทธศาสนาที่นำมาศึกษาวิเคราะห์ด้วยการใช้เหตุผลตามวิธีการของปรัชญา พุทธปรัชญาจะจำกัดอยู่ในส่วนที่เป็นศาสนธรรมของพระพุทธศาสนาเท่านั้น จะไม่รวมถึงส่วนที่เป็นศาสนา ศาสนบุคคล ศาสนพิธี และศาสนสถาน เว้นเสียแต่ว่าส่วนต่าง ๆ เหล่านี้จะไปเกี่ยวกับศาสนธรรมที่จะต้องศึกษาวิเคราะห์ด้วยการใช้เหตุผลเชิงปรัชญาด้วยเท่านั้น หลักพุทธปรัชญานี้ พระพุทธเจ้าทรงอุปมาหลักคำสอนทั้งหมดดุจพวงแหวนหรือเครื่องใช้ เครื่องอาศัย มิใช่มีไว้เพื่อโอ้อวดหรือเพื่อยึดมั่น แต่เพื่อนำมาใช้เป็นเครื่องมือนำไปสู่วัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ หลักการที่ว่าสิ่งที่พิสูจน์ได้เท่านั้น คือ ความจริง พระพุทธศาสนาได้ประกาศไว้กว่า ๒,๐๐๐ ปีมาแล้วว่า ความจริงจะต้องเป็นสิ่งที่มิใช่เหตุผล พิสูจน์ทดลองได้ เป็นที่ยอมรับโดยผู้รู้ทั้งหลาย และเป็นความจริงสากลตลอดไป^๗

ลักษณะของพุทธปรัชญา เป็นลักษณะแห่งพุทธธรรมในพระพุทธศาสนาซึ่งมีจำนวน ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ โดยจำนวนดังกล่าวทั้งหมดนับว่ามากมาย แต่จะขอสรุปลักษณะพุทธปรัชญาในมุมมองต่าง ๆ ดังนี้

- ๑) ปรัชญาแห่งการทำลายกิเลสที่เป็นต้นเหตุของความทุกข์ทั้งหมด
- ๒) ปรัชญาแห่งการพึ่งพาตนเอง
- ๓) ปรัชญาแห่งการพัฒนาคุณภาพชีวิตให้สมบูรณ์
- ๔) ปรัชญาที่นำไปสู่ความดีงาม คือ เป็นผู้ดำเนินตามอริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นทางที่ดีงาม เป็นผู้ดำเนินไปสู่พระนิพพาน
- ๕) ปรัชญาแห่งการรู้แจ้งโลกตามความเป็นจริงไม่ติดอยู่ในโลก
- ๖) ปรัชญาแห่งการฝึกตนและผู้อื่น
- ๗) ปรัชญาแห่งความเป็นครูที่สูงส่ง
- ๘) ปรัชญาแห่งการรู้แจ้ง ตื่น เบิกบาน
- ๙) ปรัชญาแห่งการใช้ปัญญาจำแนกแยกแยะ

สรุปว่า พุทธปรัชญา หมายถึง หลักคำสอนเกี่ยวกับสัจธรรม (ความจริง) จริยธรรม (หลักปฏิบัติ) บางประการของพระพุทธศาสนาที่นำมาศึกษาวิเคราะห์ด้วยการใช้เหตุผลตามวิธีของปรัชญา และยังเป็น

---

^๗ สุนทร ฌ รัสสี, *พุทธปรัชญาในพระไตรปิฎก*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๐.

ความรู้อันประเสริฐที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้วหรือพุทธธรรม พุทธปรัชญานี้มุ่งไปที่หลักคำสอนในพระพุทธศาสนา โดยเป็นการอธิบายหลักคำสอนแต่ละหัวข้อด้วยวิธีการทางปรัชญา เช่น นิพพาน หรือความหลุดพ้น เป็นต้น เป็นการศึกษาหลักคำสอนเรื่องนิพพานหรือความหลุดพ้นในพระพุทธศาสนา เพื่อต้องการสรุปหาความจริงที่เกี่ยวกับความมีอยู่จริงของนิพพาน พุทธปรัชญามีลักษณะรวม ๆ ๓ ประการ คือ ศील สมาธิ และปัญญา หรือที่เรียกว่า ไตรสิกขา ซึ่งลักษณะของพุทธปรัชญาที่เป็นลักษณะแห่งคำสอนของพระพุทธเจ้าในพระไตรปิฎก ซึ่งประกอบด้วยพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก

๓. ความหลุดพ้น

ทุกคนที่เกิดมาล้วนประสบกับความทุกข์และต้องการพ้นจากความทุกข์ ไม่ว่าจะทุกข์ทางสังขารร่างกายเช่นในเวลาเจ็บป่วยหรือแก่ชราหรือความทุกข์ที่เกิดจากภาวะดิ้นรนของจิตเมื่อประสบกับสิ่งพอใจและไม่พอใจซึ่งเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา คนเราต่างก็ผิดหวังเพราะไม่อาจหลุดพ้นจากความทุกข์ได้อย่างแท้จริง หลักสัจธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบทำให้พระองค์ดับทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิง เพราะการตรัสรู้อย่างแจ่มแจ้ง พระพุทธเจ้าจึงมีความประสงค์ที่จะช่วยสรรพสัตว์ผู้หลงติดอยู่กับกองทุกข์ให้หลุดพ้นจากความทุกข์เช่นเดียวกับพระองค์ ภาวะแห่งการดับทุกข์ได้อย่างสมบูรณ์ที่เราเรียกว่า “พระนิพพาน” เป็นเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนาเถรวาท มีแนวคิดที่ว่า ความทุกข์เป็นตัวปัญหาที่สำคัญ คำสอนที่พระพุทธเจ้าทรงนำมาสอนล้วนเป็นเรื่องของทุกข์และวิธีการดับทุกข์ทั้งสิ้น ดังพุทธดำรัสที่ว่า “ทุกข์เท่านั้นที่เกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นดำรงอยู่และแปรผันไป นอกจากทุกข์ไม่มีสิ่งอื่นเกิดขึ้น นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรอื่นดับไป”^๘ ในพระพุทธศาสนาเชื่อว่ามนุษย์โดยทั่วไปถูกครอบงำด้วยความทุกข์นานาประการตามบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ความทุกข์ที่ตามบีบคั้นชีวิตมนุษย์นั้นมีมากมาย นานัปการ จะเห็นจากพุทธดำรัสในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกข์ขอรหัส คือ แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความเจ็บก็เป็นทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาก็เป็นทุกข์ ว่าโดยย่ออุปาทานขันธ ๕ ก็เป็นทุกข์”^๙

ในพระพุทธศาสนามีแนวคิดพุทธปรัชญาเชื่อในเรื่องของศรัทธา ซึ่งมีหลัก ๔ ประการ ได้แก่ กัมมสัทธา (คือเชื่อเรื่องกรรม) กัมมัสกตาสัทธา (คือเชื่อว่าสัตว์โลกมีกรรมเป็นของแห่งตน)

^๘ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๘.

^๙ วิมทา. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑.

กัมมวิปากัสสัทธา (คือเชื่อว่ากรรมมีผลแก่ผู้กระทำ) และตถาคตโพธิสัทธา (คือเชื่อว่าเรา (อัตตา) ทุกคนสามารถฝึกฝนตนเองจนถึงตรัสรู้ได้)^{๑๐}

กรรมจึงเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ แต่ก็สามารถแก้ไขได้ ในพระพุทธศาสนาถือว่าทุกข์ คือ ตัวปัญหา ตัณหา คือ สาเหตุของปัญหา ปัญหาที่ว่านี้มนุษย์แก้ไขได้โดยการปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ พระพุทธเจ้าทรงเอาไว้ในอริยสัจข้อที่ ๔ และภาวะที่มนุษย์กำจัดทุกข์ให้หมดสิ้นไป เรียกว่า นิโรธ คือ ความดับตัณหาอันเป็นสาเหตุของทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิง เมื่อตัณหาดับไปทุกข์ก็ดับไปด้วย ภาวะที่ทุกข์ดับไปโดยสาเหตุแห่งทุกข์นั้น นี้คือ เป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาก็คือ ความหลุดพ้น

คำว่า “ความหลุดพ้น” มีคำไวพจน์ที่ใช้ลักษณะเดียวกัน ได้แก่ คำว่า “วิมุตติรส”^{๑๑} หมายถึง ธรรมวินัยมีรสเดียวซึ่งเปรียบเหมือนกับน้ำในมหาสมุทร “วิมุตติ”^{๑๒} คือ ความหลุดพ้น คำว่า “วิโมกข์”^{๑๓} หมายถึง ภาวะที่จิตหลุดพ้นจากสิ่งรบกวนและโน้มดิ่งไปในอารมณ์นั้น

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) อธิบายว่า คำว่า “วิโมกข์” แปลว่า ความหลุดพ้น (ในความหมายที่จัดตามลักษณะการเห็นไตรลักษณ์) หรือวิมุตติ โดยมุ่งศึกษา ๓ ประการเท่านั้น คือ ๑) สมุจเฉทวิมุตติ (หลุดพ้นอย่างเด็ดขาด หมายถึง อริยมรรค) ๒) ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ (หลุดพ้นอย่างสงบ หมายถึง สามัญญผล ๔) ๓) นิสสรณวิมุตติ (หลุดพ้นด้วยการสลัดออกไป หมายถึง นิพพานเพราะว่า สลัด ปราศจากไป ดำรงอยู่ไกลจากกิเลสทั้งปวง)^{๑๔}

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) อธิบายว่า คำว่า “วิมุตติ” หมายถึง ความพ้นอย่างวิเศษ ความหลุดพ้น^{๑๕} คือ การที่จิตหลุดพ้นจากกิเลสและอาสวะ คือ ราคะ โทสะ โมหะ ได้โดยสิ้นเชิง วิมุตติ ยังหมายถึง นิพพาน ก็ได้ วิมุตติ มี ๒ อย่าง คือ ๑) หลุดพ้นอำนาจแห่งใจ คือ วิมุตติของพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาอันมีสมถกรรมฐานเป็นพื้นฐานมาก่อน ๒) หลุดพ้นอำนาจแห่งปัญญา คือ วิมุตติของพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน ๆ^{๑๖}

^{๑๐} พระมหาวรชัย ดิษฐเทโว, “พุทธปรัชญาวิเคราะห์”, พุทธศาสตร์ปริทัศน์, ๒๕๔๘, : ๑๐๙.

^{๑๑} วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๘๕/๒๘๔.

^{๑๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๘.

^{๑๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๙/๓๕๐.

^{๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๐๑.

^{๑๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๘.

^{๑๖} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัต, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๓), หน้า ๙๑๙.

พระพุทธเจ้าตรัสสรรเสริญวิมุตติ ว่า “ธรรมวินัยนี้มีรสเดียว คือ วิมุตติรส (ความหลุดพ้น) เหมือนมหาสมุทร มีรสเดียว คือ รสเค็ม ภาษุทั้งหลาย ข้อที่ธรรมวินัยนี้มีรสเดียว คือ วิมุตติรส (ความหลุดพ้น) นี้เป็นธรรมที่น่าอัศจรรย์ไม่เคยปรากฏ”^{๑๗} จากพุทธพจน์ดังกล่าวจะเห็นได้ว่า วิมุตติหรือวิโมกข์ หรือความหลุดพ้น เป็นสิ่งสำคัญที่สุดในความบริสุทธิ์แห่งพรหมจรรย์ แต่การจะหลุดพ้นได้นั้น จะเกิดขึ้นมาเองโดยไม่มีเหตุปัจจัยไม่ได้ เหตุที่ทำให้เกิดความหลุดพ้นที่ควรรู้อย่าง มี ๕ ประการ ได้แก่

- (๑) ภาษุในพระธรรมวินัยนี้ รู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรมในธรรมที่ได้สดับมา
- (๒) ภาษุในพระธรรมวินัยนี้ ได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมา เธอรู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรมในธรรมนั้น
- (๓) ภาษุในพระธรรมวินัยนี้ ไม่ได้แสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่เรียนมาแก่ผู้อื่น แต่ภาษุสาธยายธรรมตามที่ได้สดับมา ตามที่เรียนมา เธอรู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรมในธรรมดังกล่าว
- (๔) ภาษุในพระธรรมวินัยนี้ ไม่ได้แสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่เรียนมาแก่ผู้อื่น ไม่ได้สาธยายธรรม แต่ภาษุตรึกตาม ตรองตาม พง์ตามด้วยใจในธรรมนั้น เธอรู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรมตามที่ตรึกตาม ตรองตาม พง์ตามด้วยใจ
- (๕) ภาษุในพระธรรมวินัยนี้ ไม่ได้แสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่เรียนมาแก่ผู้อื่น ไม่ได้สาธยาย และไม่ได้ตรึกตาม ตรองตาม พง์ตามด้วยใจในธรรมนั้น แต่เธอเรียนสมาธิชนิดใดอย่างหนึ่งมาดี มนสิการดี ทรงจำไว้ดี แห่งตลอดดีด้วยปัญญา เธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรมในธรรมนั้น เธอย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติกายย่อมสงบ เธอมีกายสงบย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุขจิตย่อมตั้งมั่น^{๑๘}

ความหลุดพ้นจากกิเลสหรือหลุดพ้นจากวิภูฏสงสาร หรือรู้ธรรมบรรลุมรรค ผล นิพพาน นักปฏิบัติธรรมที่ประสบความสำเร็จจะต้องบรรลุธรรมวิมุตติและวิมุตติญาณทัสนะขั้นสูงสุด วิมุตติ มี ๒ อย่าง คือ เจโตวิมุตติ (หลุดพ้นด้วยอำนาจแห่งสมาธิเป็นหลัก เป็นความบริสุทธิ์หมดจดแห่งจิต) และ ปัญญาวิมุตติ (ปัญญาเป็นเครื่องหลุดพ้นด้วยอำนาจแห่งปัญญา)^{๑๙}

ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า วิมุตติ (ความหลุดพ้น) มี ๕ ประการ คือ

- ๑) วิกขัมภณวิมุตติ ความหลุดพ้น หรือความดับกิเลสด้วยการข่มไว้ด้วยฌาน (ภาวะที่จิตสงบแน่วแน่เนื่องมาจากการเพ่งอารมณ์) เป็นการดับกิเลสของผู้บำเพ็ญฌานถึงขั้นปฐมฌาน (ฌานที่ ๑ มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา) ตลอดเวลาที่อยู่ในปฐมฌานนั้นย่อมข่มนิวรณ์ ๕ (ธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุความดี มี ๕ อย่าง ได้แก่ กามฉันท์ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิฉา) ไว้ได้

^{๑๗} วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๘๕/๒๘๔.

^{๑๘} ดุรายละเอียดยใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๕/๓๘๖.

^{๑๙} วิ.ป. (ไทย) ๘/๓๒๗/๔๘๖.

๒) ตัณฑวิมุติ ความหลุดพ้น หรือความดับกิเลสด้วยองค์ธรรมนั้น ๆ คือ ดับกิเลสด้วยธรรมที่ตรงกันข้าม เช่น ดับความโกรธด้วยเมตตา หรือดับความเห็นว่าเป็นตัวตน หรือความเห็นเป็นเหตุให้ถือตัวตน (สักกายทิฏฐิ) ด้วยการกำหนดแยกนามรูปออกได้ ถือเป็นการดับกิเลสชั่วคราว

๓) สมุจเฉทวิมุติ ความหลุดพ้น หรือความดับกิเลสด้วยการตัดขาดด้วยอริยมรรค หรือโลกุตตรมรรคในขณะแห่งมรรคนั้น ๆ

๔) ปฏิปัสสัทธิวิมุติ ความหลุดพ้น หรือความดับกิเลสด้วยการสงบระงับ คือ การหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอริยผล (ผลอันประเสริฐ มี ๔ ชั้น คือ โสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตผล) และเป็นการหลุดพ้นที่ยั่งยืนเด็ดขาด ไม่ต้องชวนชวายเป็นดับอีก

๕) นิสสรณวิมุติ ความหลุดพ้น หรือความดับกิเลสด้วยการสลัดออก คือ ดับกิเลสได้หมดสิ้นแล้ว ดำรงอยู่ในภาวะที่กิเลสดับแล้วอย่างยั่งยืน นั่นคือ การบรรลุนิพพาน^{๒๐}

ข้อปฏิบัติหรือทางดำเนินไปเพื่อความหลุดพ้นได้ก็ด้วยการดำเนินทางสายกลาง ที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา หมายถึง ข้อปฏิบัติอันเป็นสายกลาง เพื่อให้ถึงความดับทุกข์ ที่เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา^{๒๑} ในทางพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้พุทธศาสนิกชนประพฤติปฏิบัติดีนำไปสู่ทางดี ทางที่ถูกต้อง และเหมาะสม โดยพระองค์ทรงตรัสเป็นคาถาประพันธ์ให้พุทธศาสนิกชนประพฤติปฏิบัติในทางดี ถูกต้องและปฏิบัติด้วยความอดทน พระพุทธเจ้า ตรัสว่า “การไม่ทำบาปทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อม การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว นี้คือ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ความอดทน คือ ความอดกลั้นเป็นตบะอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสว่า นิพพานเป็นบรมธรรม”^{๒๒} จากหลักธรรมดังกล่าว พระพุทธเจ้าตรัสเทศนาถึงเรื่องปฏิปทาว่า มีลักษณะ ๔ ประการ คือ ปฏิบัติลำบากและรู้ได้ช้า ปฏิบัติลำบาก แต่รู้ได้เร็ว ปฏิบัติสะดวก แต่รู้ได้ช้า และปฏิบัติสะดวกและรู้ได้เร็ว^{๒๓}

ข้อปฏิบัติหรือวิธีปฏิบัติที่จะดำเนินไปสู่มรรค ผล นิพพาน ในการศึกษาปรัชญาแห่งความหลุดพ้นนี้ ผู้เขียนขอเสนอหลักธรรมที่ใช้เป็นปฏิปทาที่ช่วยเกื้อหนุนทำให้หลุดพ้น มีหลักธรรม ๓ ประการ ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ ไตรสิกขา และสติปัญญา ๔

๑) อริยมรรคมีองค์ ๘ หมายถึง ธรรมไม่มีกิเลส เพราะเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพานนี้ ไม่มีทุกข์ ไม่มีความเบียดเบียน

^{๒๐} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/๕๓.

^{๒๑} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), *พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัต*, หน้า ๔๙๘.

^{๒๒} การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว หมายถึง การทำจิตของตนให้ผ่องใสปราศจากนิวรณ์ ๕ ประการ, *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๔๒๕.

^{๒๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๒/๑๑๒-๑๑๓.

ไม่มีความคับแค้น ไม่มีความเร่าร้อน และเป็นข้อปฏิบัติ^{๒๔} มี ๘ ประการ คือ สัมมาทิฏฐิ (เห็นชอบ คือ การเห็นแจ้งในอริยสัจ ๔) สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ คือ กุศลวิตก ๓) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ คือ พระพฤติชอบทางวาจาสุจริต ๔) สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ คือ ประพฤติทางกายสุจริต ๓) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ คือ งดเว้นประพฤติทางกายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔) สัมมาวายามะ (เพียรชอบ คือ เพียรกำหนดรู้ในอารมณ์กรรมฐาน) สัมมาสติ (ระลึกชอบ คือ มีสติระลึกตั้งแต่เฉพาะอารมณ์ของสติปัญญา ๔) และ สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ คือ ความตั้งใจมั่นในอารมณ์วิปัสสนากรรมฐานจิตจดจ่ออยู่กับรูปนาม และ ศีล สมาธิ ปัญญา)^{๒๕}

๒) ไตรสิกขา แปลว่า สิกขา ๓ หมายถึง ข้อสำหรับศึกษา หรือการศึกษาข้อปฏิบัติที่พึงศึกษา หรือการฝึกฝนอบรมตน^{๒๖} ฝึกอบรมกาย วาจา จิตใจ และปัญญา ให้ยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน มี ๓ ประการ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา หรือเรียกง่าย ๆ ว่า ศีล สมาธิ และปัญญา^{๒๗}

(๑) อธิศีลสิกขา คือ การฝึกอบรม การศึกษาเรื่องศีล อบรมปฏิบัติตนให้ถูกต้องด้วยความดีงาม ให้บริสุทธิ์ตามหลักจตุศีล มัชฌิมศีล และมหาศีล ตลอดถึงปฏิบัติอยู่ในหลักอินทริยสังวรศีล สติสัมปชัญญะ และสันโดษ

(๒) อธิจิตตสิกขา คือ การฝึกอบรมทางจิตใจ การศึกษาเรื่องของจิต การอบรมจิตให้สงบมั่นคง เป็นสมาธิ ได้แก่ การบำเพ็ญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานของผู้สมบูรณ์ด้วยอริยศีลชั้นธจันได้บรรลุฉาน ๔ รวมทั้งการปลูกฝังคุณธรรม เสริมสร้างคุณภาพจิต และรู้จักใช้ความสามารถในกระบวนสมาธิ

(๓) อธิปัญญาสิกขา คือ การฝึกอบรมทางปัญญาอย่างสูง อบรมตนให้เกิดปัญญาอย่างแจ่มแจ้ง ทำให้เกิดความรู้แจ้งที่สามารถชำระจิตให้บริสุทธิ์ หลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ ได้แก่ การบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานของผู้ได้ฉานแล้วจนได้บรรลุวิชชา ๘ คือ พระอรหันต์^{๒๘}

๓) สติปัญญา ๔ หมายถึง การระลึกที่เข้าไปตั้งไว้ในกองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม อีกนัยหนึ่ง หมายถึง การระลึกอย่างมั่นคงในกองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม^{๒๙}

^{๒๔} คุรยละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๓๕/๓๓๙.

^{๒๕} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๕.

^{๒๖} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์, หน้า ๒๗๔.

^{๒๗} คุรยละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิณัม, ๒๕๕๕), หน้า ๔๗๖-๔๗๗.

^{๒๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๙/๒๒๒-๒๒๓.

สติปัฏฐาน มี ๔ ระดับ หรือ ๔ หมวด ได้แก่ (๑) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาเห็น กายในกาย (๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา (๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาเห็นจิตในจิต (๔) ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้ง ๔ ระดับนี้ ผู้ปฏิบัติ จะต้องมีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ เพื่อกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้^{๓๐}

การเจริญสติปัฏฐานนี้ เป็นทางเอก เป็นทางสายเดียว คือเพื่อความบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลส ของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วงความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ เพื่อดับความทุกข์กายทุกข์ใจ เพื่อบรรลุ ธรรมที่ถูกต้อง คือ อริยมรรค และเพื่อทางพระนิพพานให้แจ้ง เข้าถึงความสิ้นทุกข์หมดกิเลส^{๓๑} สติปัฏฐาน ๔ เป็นองค์ธรรมในการที่จะทำลายอภิชฌา คือ ความยินดี โทมนัส คือ ความ ยินร้ายได้นั้น ต้องรู้จักตัวอารมณ์กรรมฐาน คือ ผู้ถูกรู้ ได้แก่ กาย เวทนา จิต ธรรม ได้แก่ รูป นาม และผู้รู้ ได้แก่ อาตมาปี คือ ความเพียรในสัมมำปธาน ๔ สัมปชาโน คือ ปัญญาในสัมปชัญญะ ๔ สติมา คือ สติที่ระลึกจำรูปรูปนามใน สติปัฏฐาน ๔

หลักปฏิบัติทั้ง ๓ ประการนี้เป็นไปเพื่อให้ผู้ปฏิบัตินั้นบรรลุถึงความหลุดพ้น ความรู้แจ้ง^{๓๒} ความถึงพร้อม ความสำเร็จ หรือความเข้าใจในธรรมของพระพุทธเจ้า ในระดับมรรคผล คือ ระดับโลกุตตระ เพื่อความเป็นพระอริยบุคคลระดับใดระดับหนึ่งใน ๔ ระดับ ได้แก่

(๑) พระโสดาบัน หมายถึง ผู้เข้าถึงกระแสมรรค หรือผู้เดินตามทางถูกต้องอย่างแท้จริง คือ ปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริง การบรรลุธรรมระดับนี้ผู้ได้บรรลุทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้ พอประมาณในสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา สามารถละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และสึลล์พตปรามาส

(๒) พระสกทาคามี หมายถึง ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็สามารถกำจัดทุกข์ให้สิ้นไปได้ ผู้ได้บรรลุธรรมระดับนี้เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิและปัญญา นอกจากนี้ สามารถทำสังโยชน์ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และสึลล์พตปรามาส ให้หมดสิ้นไปและยังทำ ราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางลง

^{๒๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ) ोजना, มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ตรวจชำระ พระคัมภีร์สาราถวิวงศ์. แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน การพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๒๔.

^{๓๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๗-๑๓๖/๑๐๒-๑๒๘., อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๗๔/๓๘๙-๓๙๐.

^{๓๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๐๐/๒๓๓., ที.ม. (บาลี) ๑๐/๔๐๕/๒๘๒.

^{๓๒} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๑-๑๐๙๒/๖๐๕-๖๐๗.

(๓) พระอนาคามี หมายถึง ผู้จะปรินิพพานในที่สุด เกิดขึ้นไม่เวียนกลับมาอีก เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล สมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้ ๓ อย่างดังกล่าว ละกามราคะและภวัชชะได้อีก การบรรลุธรรมระดับนี้ ขึ้นมรรค เรียกว่า อนาคามีมรรค ขึ้นผล เรียกว่า อนาคามีผล

(๔) พระอรหันต์ หมายถึง ผู้ได้บรรลุธรรมระดับนี้ เป็นผู้หมดสิ้นอาสวะกิเลส สามารถทำให้บริบูรณ์ในสิกขา ๓ คือ ศีล สมาธิ และปัญญา สามารถละกิเลสได้อีก ๕ อย่าง คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา การบรรลุธรรมระดับนี้ขึ้นมรรค เรียกว่า อรหันต์มรรค ขึ้นผล เรียกว่า อรหันต์ผล^{๓๓}

พระพุทธเจ้าตรัสแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายว่าด้วยเหตุแห่งวิมุตติ เพื่อไม่ให้ภิกษุเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ ที่ยังไม่หลุดพ้นย่อมหลุดพ้นอาสวะ ที่ยังไม่สิ้นไป ย่อมถึงความสิ้นไป หรือเพื่อบรรลุธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยมที่ยังไม่ได้บรรลุมี ๕ ประการ คือ การบรรลุธรรมในขณะที่ฟังธรรม การบรรลุธรรมในขณะที่แสดงธรรม การบรรลุธรรมในขณะที่สาธยายธรรม การบรรลุธรรมในขณะที่พิจารณาธรรม และการบรรลุธรรมด้วยอำนาจของสมาธิ^{๓๔}

การได้ฟังธรรมก็ดี การเป็นผู้แสดงธรรมก็ดี การสาธยายธรรมก็ดี การตรีกตรองในธรรมก็ดี และการถือเอาสมาธิชนิดใดอย่างหนึ่งก็ดี จำเป็นต้องอาศัยธรรมและคำแนะนำจากสัตบุรุษมีพุทธดำรัสว่า “เมื่อได้พบกับสัตบุรุษทั้งหลาย ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ได้รับคำแนะนำดีแล้วในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมรู้ทั่วถึงธรรมที่ควรมนสิการ”^{๓๕} สอดคล้องกับพุทธพจน์ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย อวิชาสูตร ว่า “ภิกษุทั้งหลาย การคบสัตบุรุษที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การฟังสัทธรรมบริบูรณ์ การฟังสัทธรรมที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ศรัทธาบริบูรณ์ ศรัทธาที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การมนสิการโดยแยกกายบริบูรณ์ การมนสิการโดยแยกกายที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้สติสัมปชัญญะบริบูรณ์ สติสัมปชัญญะที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความสำรวมอินทรีย์บริบูรณ์ ความสำรวมอินทรีย์ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้สุจริต ๓ บริบูรณ์ สุจริต ๓ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้สติปัญญา ๔ บริบูรณ์ สติปัญญา ๔ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์ โพชฌงค์ ๗ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้วิชาและวิมุตติบริบูรณ์”^{๓๖}

ด้วยเหตุผลดังกล่าว เมื่อโพชฌงค์ทั้ง ๗ ประการบริบูรณ์ ย่อมทำให้การบรรลุธรรมเกิดขึ้นได้ ผู้ปฏิบัติจึงควรแสวงหาสัตบุรุษ แต่อย่างไรก็ตาม ในพระสูตรนี้พระอรธกถาจารย์ได้วินิจฉัยไว้ว่า บทว่า สาหาริ ได้แก่ มีปัจจัย บทว่า วิชชาวิมุตติ ได้แก่ ผลญาณ และสัมปยุตธรรมที่เหลือ บทว่า โพชฌงค์

^{๓๓} คุรยละเอียดใน อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๖.

^{๓๔} อัง.ปณจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๒.

^{๓๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๐/๒๐.

^{๓๖} คุรยละเอียดใน อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๒/๑๓๗.

ได้แก่ องค์แห่งปัญญาและเครื่องตรัสรู้ คือ อริยมรรค^{๓๗} เพราะเหตุนี้โพชฌงค์คือองค์แห่งปัญญาและเครื่องตรัสรู้ คือ มรรค^{๓๘}

จากหลักธรรมดังกล่าวข้างต้นจะเห็นได้ว่า ความหลุดพ้นหรือการบรรลุมรรค เพื่อเข้าสู่ นิพพานนั้น มี ๒ อย่าง คือ พระอริยบุคคลที่เป็นพระเสขะหรืออนุปาติเสขบุคคล และพระอริยบุคคลที่เป็นพระอเสขะหรืออนุปาติเสขบุคคล พอสรุปการหลุดพ้นหรือผลการบรรลุมรรคของพระอริยบุคคลในแต่ละระดับได้ ดังนี้

(๑) พระโสดาบัน ผู้ถึงกระแสคือเข้าสู่มรรค เดินทางถูกต้องอย่างแท้จริง หรือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริงแล้ว เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา

(๒) พระสกทาคามี ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียว ก็จะกำจัดทุกข์ได้สิ้น เป็นผู้ทำได้สมบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา

(๓) พระอนาคามี ผู้จะปรินิพพานในที่ผุดเกิดขึ้น ไม่เวียนกลับมาอีก เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ แต่ทำได้พอประมาณในปัญญา

(๔) พระอรหันต์ คือ ผู้ควร (แก่ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษ) หรือผู้หักกำแพงสังสารจักรได้แล้ว เป็นผู้สิ้นอาสวะเป็นผู้ทำได้สมบูรณ์ในสิกขาทั้งสาม คือ ศีล สมาธิ และปัญญา

พระอริยบุคคลระดับที่ ๑ - ๓ (พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี) ถือว่ายังเป็นอนุปาติเสขบุคคล เพราะยังเป็นผู้มีอุปาทาน กิเลสยังคงเหลืออยู่ ส่วนระดับที่ ๔ (พระอรหันต์) ถือว่าเป็นอนุปาติเสขบุคคล เพราะเป็นผู้ไม่มีอุปาทานหลงเหลืออยู่ กิเลสทั้งปวงหมดสิ้นแล้ว

สรุปว่า ผลแห่งการปฏิบัติตามหลักธรรมที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นช่วยให้จิตของผู้ปฏิบัติสามารถหลุดพ้นจากโลกวิสัยเข้าสู่โลกุตระภูมิ รับกระแสนิพพานเป็นครั้งแรก บุคคลผู้ได้บรรลุมรรคญาณแล้วนั้นจึงต้องเคยหน่วงเอานิพพานมาเป็นอารมณ์ได้แล้ว จึงได้ชื่อว่าเป็นอริยบุคคลที่หลุดพ้นจากโพชฌงค์ ๗ ผลที่ได้ คือ ความหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะทั้งหลายจนกระทั่งถึงการบรรลุความเป็นพระโสดาบันเป็นขั้นต้นตามลำดับไปจนถึงพระอรหันต์เป็นขั้นสูงสุด

๔. การสังเคราะห์พุทธปรัชญากับความหลุดพ้น

พุทธปรัชญา มีจุดมุ่งหมายสูงสุด คือ ความหลุดพ้น หรือนิพพาน เพราะนิพพานเป็นความจริงสูงสุดทางปรัชญา ฉะนั้น การจะหลุดพ้นได้ก็ด้วยการศึกษาโดยอาศัยหลักของไตรสิกขาเป็นอุปกรณ์ กล่าวคือ อธิศีลสิกขา (การสำรวมอินทรีย์ทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ) อธิจิตตสิกขา (การทำจิต

^{๓๗} วิ.ม. (ไทย) ๑/๒๐๙/๑๙๖.

^{๓๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๒/๓๓๗.

ให้สงบแน่วแน่เป็นสมาธิขั้นฌานสมาบัติ) และอธิปัญญาสิกขา (การเจริญปัญญาญาณด้วยวิปัสสนาปัญญา) จึงเป็นเหตุปัจจัยให้พระสาวกและพระสาวิกาได้บรรลุธรรมด้วยคุณวิเศษ ได้แก่ วิชา ๓ ปฏิสัมภีทา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญา ๖

การสังเคราะห์พุทธปรัชญาเข้ากับการหลุดพ้นนั้นจำเป็นที่จะต้องอาศัยหลักการปฏิบัติด้วยไตรสิกขา ฉะนั้น จึงจำเป็นที่จะต้องมีความเข้าใจในไตรสิกขาเสียก่อน ไตรสิกขามีลักษณะเด่น ๔ ประการ คือ เป็นที่หลอมรวมสิกขาบทในพระปาฏิโมกข์ เป็นสิกขาบทเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ มีอิทธิพลต่อคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา และเป็นที่หลอมรวมหลักปฏิบัติธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา และไตรสิกขายังช่วยให้มนุษย์ได้มีการพัฒนาการปฏิบัติกรรมฐานและการดำเนินชีวิตได้อีกด้วย ซึ่งในเรื่องการพัฒนานั้นจะเกิดขึ้นด้วยกัน ๓ ด้าน คือ การพัฒนาความประพฤติหรือพฤติกรรม การพัฒนาจิตใจ การพัฒนาสมาธิ และการพัฒนาปัญญา เพื่อช่วยให้เกิดปัญญาเห็นความจริง เห็นธรรมชาติที่เกิดขึ้น เพื่อนำไปสู่ความหลุดพ้นในที่สุด และหลักไตรสิกขายังสามารถนำไปใช้ในการบริหารคนด้วยการพัฒนาคนให้เป็นผู้ที่มีคุณภาพที่สำคัญที่สุด คือ การปลูกฝังให้คนเป็นพลเมืองดี มีคุณธรรมจริยธรรม เพื่อก่อให้เกิดความสงบสุขในสังคม วิธีการหนึ่งที่น่าจะให้ผลดีในการปลูกฝังและพัฒนาให้มีคุณธรรมจริยธรรมก็โดยใช้หลักไตรสิกขาเป็นระบบ ซึ่งเป็นกระบวนการในการฝึกฝน อบรม ฝึกหัดเพื่อพัฒนาคนใน ๓ ด้าน คือ ด้านความประพฤติ ด้านจิตใจ และด้านปัญญาอย่างสูง นอกจากนี้ไตรสิกขายังสามารถนำไปใช้ในการเจริญกรรมฐานและการดำเนินชีวิตให้เกิดคุณค่าได้อีกด้วย เนื่องจากการเจริญกรรมฐานจะช่วยพัฒนาให้ศีลบริสุทธิ์ สมาธิเกิด และช่วยทำให้เกิดปัญญาเห็นแจ้ง

การที่จะหลุดพ้นได้นั้น จะต้องฝึกปฏิบัติโดยไตรสิกขา คือ ต้องเป็นผู้มีเมื่อศีลบริบูรณ์บริสุทธิ์ แล้วจะทำให้สมาธิเกิดความตั้งมั่น จิตแนบแน่นอยู่ในเอกัคคตารมณ์ ไม่วอกแวก ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่คิดถึงอดีต อนาคต เมื่อศีลและสมาธิบริบูรณ์บริสุทธิ์แล้ว ก็จะนำไปสู่การเจริญปัญญาในการพิจารณา ไตรตรงและใคร่ครวญสภาวะธรรมชาติที่เกิดขึ้น พิจารณาเห็นตามความเป็นจริงในการเกิดดับของสภาวะนั้น ๆ เห็นความจริงนั้นเป็นไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) เป็นโลกกุตตรปัญญา ความสัมพันธ์อีกประการหนึ่ง คือ ไตรสิกขากับอริยมรรคมีองค์ ๘ สามารถสังเคราะห์กันได้หนึ่งเดียวกันดังที่กล่าวมาแล้วในเบื้องต้น ไตรสิกขาเป็นองค์ธรรมที่มีความสัมพันธ์กับอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่เป็นหนทางปฏิบัติที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้น

การที่จะหลุดพ้นได้นั้น ผู้ปฏิบัติจะต้องเข้าถึงหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ๔ เท่านั้น โดยมี กาย เวทนา จิต และธรรมเป็นฐานที่ตั้งแห่งอารมณ์ และหลักธรรมที่ช่วยเกื้อหนุน คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นข้อปฏิบัติที่สมบูรณ์ครบถ้วนเต็มทีที่ชื่อว่า เป็นผู้ได้วิมุตติได้วิชา คือ

พระอรหันต์ อริยมรรคมืองค์ ๘ นั้นเปรียบได้ดั่งราชรถที่มุ่งหน้าไปสู่อมตมหานคร คือ พระนิพพาน^{๓๙} ดังพุทธพจน์ว่า “ยสส เอตาทิสํ ยานํ อิตถิยา ปุริสสส วา ส เว เอเตน ยานเนน นิพพานสเสว สนติเก” แปลว่า “ยานชนิดนี้มีอยู่แก่ผู้ใด จะเป็นหญิงหรือชายก็ตาม เขาย่อมไปสู่พระนิพพานด้วยยานนี้แหละ”^{๔๐}

ไตรสิกขาจึงเป็นธรรมชาติแห่งความจริงที่เกิดขึ้นตามหลักพุทธปรัชญาที่พระพุทธเจ้า อธิบายหลักการปฏิบัติเอาไว้ บุคคลที่ต้องการจะหลุดพ้นจะต้องเข้าใจในเห็นเหตุและผลอย่างชัดเจน ของธรรมชาติที่เกิดขึ้น มีสภาวะในการเกิดดับเป็นอาการ เป็นต้น การที่จะหลุดพ้นได้นั้นนอกจากจะมีการศึกษาทางปริยัติแล้ว จะต้องลงมือปฏิบัติเพื่อให้เกิดปฏิเวธ หลักการหรือความรู้ต่าง ๆ นั้นเป็นเพียงแนวทางเท่านั้น เป็นรายละเอียดที่พระองค์ทางอธิบายอย่างมีเหตุและมีผล ปรัชญาความจริงที่เกิดขึ้น เป็นความจริงที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติของพระองค์เอง นำมาพิสูจน์แล้ว แสดง บัญญัติ แล้วยกขึ้นมาแสดง ให้แก่เหล่าสาวกของพระองค์ให้รู้ตาม เพื่อช่วยให้เหล่าสาวกของพระองค์หลุดพ้นจากกองทุกข์ทั้งหลาย

หลักการที่พระองค์สอน บรรยาย หรือพาปฏิบัติ นั้น ถือว่าเป็นความจริง เป็นปรัชญาที่เกิดขึ้น จากเหตุและผลจริง ๆ ไม่ได้คิดหรือสร้างขึ้น มา เป็นพุทธปรัชญาที่นำพาให้สรรพสัตว์ทั้งหลายหลุดพ้นได้ การที่จะหลุดพ้นได้นั้นมนุษย์จะต้องเข้าใจในปรัชญาของพระองค์ ปรัชญาของพระองค์มีจริงสามารถ พิสูจน์ได้ เห็นได้ไม่จำกัดกาล ถ้าบุคคลเหล่านั้นต้องการจะเข้าไปค้นหาและพิสูจน์ด้วยตนเอง

การที่จะหลุดพ้นได้นั้นจะต้องเริ่มต้นตั้งแต่การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจนเกิดดวงตาเห็น ธรรมบรรลุขั้นต้นเป็นโสดาบันก่อน แล้วพัฒนาการปฏิบัติให้เจริญก้าวหน้าด้วยการละสังโยชน์ ๑๐ ใน แต่ละระดับจนจิตพัฒนาขึ้น ตัดกิเลส อาสวะทั้งหลายตั้งแต่เบื้องต่ำไปจนถึงเบื้องสูง การยกระดับ อริยบุคคลก็จะพัฒนาขึ้นจากพระโสดาบัน เป็นพระอนาคามี เป็นพระสกทาคามี และเป็นพระอรหันต์ ในที่สุด เมื่อถึงขั้นพระอรหันต์แล้ว จึงถือว่าบุคคลนั้นหลุดพ้นหรือนิพพาน

๕. บทสรุป

พุทธปรัชญา หมายถึง หลักคำสอนเกี่ยวกับสัจธรรม (ความจริง) จริยธรรม (หลักปฏิบัติ) บาง ประการของพระพุทธศาสนาที่นำมาศึกษาวิเคราะห์ด้วยการใช้เหตุผลตามวิธีของปรัชญา และยังเป็น ความรู้อันประเสริฐที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้วหรือพุทธธรรม พุทธปรัชญาจึงเป็นหลักคำสอนใน พระพุทธศาสนา โดยเป็นการอธิบายหลักคำสอนแต่ละหัวข้อด้วยวิธีการทางปรัชญา เช่น นิพพานหรือ ความหลุดพ้น เป็นต้น เป็นการศึกษาหลักคำสอนเรื่องนิพพานหรือความหลุดพ้นในพระพุทธศาสนา เพื่อต้องการสรุปหาความจริงที่เกี่ยวกับความมีอยู่จริงของนิพพาน พุทธปรัชญามีลักษณะรวม ๆ ๓

^{๓๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัญญาสูตร ทางสู่พระนิพพาน, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสม) ตรวจชำระ พระคันธसारิกวังค์ แปลและเรียบเรียง, หน้า ๔๑๔.

^{๔๐} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๔๖/๓๗.

ประการ คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ซึ่งลักษณะของพุทธปรัชญาที่เป็นลักษณะแห่งคำสอนของพระพุทธเจ้าในพระไตรปิฎกซึ่งประกอบด้วยพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก

ข้อปฏิบัติหรือวิธีปฏิบัติที่จะดำเนินไปสู่มรรค ผล นิพพาน ในการศึกษาปรัชญาแห่งความหลุดพ้นนี้ หลักธรรมที่ใช้เป็นปฏิปทาที่ช่วยเกื้อหนุนทำให้หลุดพ้น อีกทั้งยังช่วยให้ผู้ปฏิบัติมีความสุขเห็นคุณค่าของชีวิต หลักธรรมขั้นประกอบด้วย อริยมรรคมีองค์ ๘ ไตรสิกขา และสติปัญญา ๔ ซึ่งผลแห่งการปฏิบัติตามหลักธรรมที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นช่วยให้จิตของผู้ปฏิบัติสามารถหลุดพ้นจากโลกวิสัยเข้าสู่โลกุตระภูมิ รับกระแสนิพพานเป็นครั้งแรก บุคคลผู้ได้บรรลุมรรคญาณแล้วนั้นจึงต้องเคยหน่วงเอานิพพานมาเป็นอารมณ์ได้แล้ว จึงได้ชื่อว่าหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะทั้งหลาย จนกระทั่งถึงการบรรลุความเป็นพระโสดาบันเป็นขั้นต้นตามลำดับไปจนถึงพระอรหันต์เป็นขั้นสูงสุด

เอกสารอ้างอิง

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑.

กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑.

_____ **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

_____ **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๕. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม,

๒๕๕๕.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ คำวัด**. พิมพ์ครั้งที่ ๔.

กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๓.

พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์). **พุทธปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ

ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระมหาวรชัย ติสฺสเทโว. “พุทธปรัชญาวิเคราะห์”. **พุทธศาสตร์ปริทัศน์**, ๒๕๔๘.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **มหาสติปัญญาสูตร ทางสู่พระนิพพาน**. พระพรหมโมลี (สมศักดิ์

อุปสโม) ตรวจชำระ พระคัมภีร์สาราถิวงศ์ แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน

จำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**, กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎก ฉบับสยามรัฐสุตตปิฎก**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏ

ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

สุนทร ณ รั้งสี. **พุทธปรัชญาในพระไตรปิฎก**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,

๒๕๕๐.